

کل و جزء

آب صافی شده است خون دلم

خون تیره شده است آب سرم

رستم از این بیت و غزل ای شه سلطان ازل
مفتعلن مفتعلن مفتعلن کشت مرا

محلّیه (جایگاهی)

دل عالمی بسوزی چو عذار بر فروزی

تو از این چه سود داری که نمی کنی مدارا

این کلاس بهترین است

گل در بر و می در کف و معشوق به کام است

درس نهم

مجاز

لازمیت
راه می بینم در ظلمت، من پر از فانوسم
قصد خون او را کرده

سببیت (علت و معلول) دست خداوند

آلیت (وسیله) تلخ از شیرین لبان خوش می شود
چشم تیزی دارد

در بیت:

برآشفت ایران و برخاست گرد
همی هر کسی کرد ساز نبرد

فردوسی

واژه «ایران» در معنایی غیر از معنای خودش به کار رفته است. ایران، معنایی حقیقی دارد که همان مفهوم «کشور ایران»، وطن و محل زندگی ما است؛ اما در این بیت معنای واقعی کشورمان ایران مورد نظر نیست؛ بلکه معنایی دیگر یعنی «سپاه یا مردم ایران» مورد نظر شاعر بوده است.

مجاز، کاربرد واژه، در معنای غیرحقیقی آن است. کاربرد کلمات در معنای مجازی در زبان محاوره و گفت‌وگوی روزانه بسیار است. وقتی می‌گوییم: «حوض بزرگ است»، «حوض» در معنای اصلی خود به کار رفته است؛ اما هنگامی که می‌گوییم: «حوض یخ زد»، منظور آب حوض است؛ به عبارت دیگر، واژه حوض را که معنایی حقیقی یا اصلی دارد، به کار برده و آب را که معنای غیرحقیقی آن است، اراده کرده‌ایم.

البته دریافت معنی غیرحقیقی واژه بر اساس «علاقه یا پیوند» بین آن معنا با معنای حقیقی به ذهن می‌آید و همچنین لازم است «قرینه‌ای» در کلام باشد تا

گفت پیغمبر که از باد بهار تن مپوشانید در لیل و نهار عام و خاص

نزد دم تا که آهن درفکندند به سختی چند دندانش بکندند جنس
و در گل از گل دل کرد

برآمد صبح رخشنده مجاورت

۵۲

معنای غیرحقیقی (مجازی) دریافت شود. **علاقه**، رابطه و پیوندی است که میان معنای حقیقی و غیرحقیقی یک واژه وجود دارد و **قرینه**، نشانه‌ای در کلام است که ذهن خواننده را از معنای حقیقی دور می‌سازد و به سوی معنای غیرحقیقی آن سوق می‌دهد.

در جمله بالا، «**حوض**» در معنای «آب» به کار رفته و «**بیخ زدن**» قرینه‌ای است که ما را از معنای اصلی آن دور می‌کند. بین «حوض» و «آب حوض» نیز **علاقه** و پیوندی هست که حوض را گفته‌ایم و آب حوض را اراده کرده‌ایم.

وقتی می‌گوییم: **ماه**، دشت لاله‌ها را روشن کرده بود، منظور از ماه، **نور ماه** است که قرینۀ «**روشن کردن**» ما را از معنای حقیقی ماه به مفهوم غیرحقیقی یعنی نور ماه کشانده است. همچنین بین **ماه** و **نور ماه** نیز **علاقه** و پیوندی است که ما را از لفظ ماه به نور ماه رهنمون می‌سازد.

در مثال: **جهان** خوردم و کارها راندم. **بیهقی**

جهان در معنای اصلی خود نیست و **نعمت‌های جهان** منظور است که این کاربرد را از قرینۀ «**خوردن**» متوجه می‌شویم. بین واژه جهان و نعمت‌های جهان نیز پیوند وجود دارد. همچنین در بیت زیر واژه «**بیت**» کاربرد مجازی دارد:

به یاد روی شیرین **بیت** می‌گفت چو آتش تیشه می‌زد، کوه می‌سفت

نظامی

معنای حقیقی یا اصلی: کوچک‌ترین واحد کلام موزون و شاعرانه

معنای غیرحقیقی: **سخن شاعرانه**

چنین کاربردهایی را در سخن شاعرانه و نیز کلام عادی بسیار سراغ داریم، زبان فارسی به طور گسترده از معانی مجازی در ادای مقاصد خویش بهره می‌گیرد. در بیت زیر سه واژه در معنای غیرحقیقی یا مجازی به کار رفته‌اند:

خروشی برآمد ز **دشت** و ز **شهر** غم آمد **جهان** را از آن کار بهر

فردوسی

واژه	معنای حقیقی (اصلی)	معنای مجازی (غیر حقیقی)
دشت	صحرا	مردم حاضر در دشت
شهر	نام مکان زندگی	مردم ساکن در شهر
جهان	دنیا	مردم جهان

در معنای مجازی، گاهی نیز واژه‌ای را به کمک **علاقه شباهت**، به جای واژه دیگر به کار می‌برند؛ برای مثال، به جای چشم، به دلیل شباهت آن با گل نرگس، می‌گویند نرگس؛ یعنی واژه‌ای را به دلیل شباهت به جای واژه‌ای دیگر به کار می‌گیرند؛ این گونه کاربرد مجاز، مهم‌ترین نوع مجاز است: **استعاره**

از من غمزده دل می‌طلبد غمزه دوست   دوستان دلبر ما **نرگس** گویا دارد
وفایی

معنای حقیقی نرگس، گلی با گلبرگ‌های سفید و معنای غیر حقیقی آن «چشم» می‌باشد.

خودارزیابی

۱) معنای حقیقی و مجازی را در واژه‌های مشخص شده بررسی کنید:

الف) درخت تو گر بار دانش بگیری   به زیرآوری **چرخ** نیلوفری را

ناصر خسرو

ب) **سر آن** ندارد امشب که برآید **آفتابی**   چه خیال‌ها گذر کرد و گذر نکرد خوابی

سعدی

پ) **سینه** خواهم شرحه شرحه از فراق   تا بگویم شرح درد اشتیاق

مولوی

۲ در سروده‌های زیر مجاز را مشخص کنید:

(الف) فردا که آن شهر خاموش / در حلقه شهربندان دشمن / از خواب دوشینه برخاست / دیدند / زان مرغ فریاد و آتش / خاکستری سرد برخاست

شفیعی کدکنی

(ب) فریشتگان سنگ به وی می‌زدند که خاکی و آبی را چه رسد که حدیث کند؟

رشیدالدین میبیدی

(پ) چرا چون لاله خونین دل نباشم که با ما نرگس او سرگران کرد

حافظ

(ت) دل عالمی بسوزی چو عذار برفروزی تو از این چه سود داری که نمی‌کنی مدارا

حافظ

(ث) برو ای گدای مسکین در خانه‌ی علی زن که نگین پادشاهی دهد از کرم گدا را

شهریار

۳ در بیت زیر مجاز و قرینه را مشخص نمایید:

دست فلک ز کارم وقتی گره گشاید کز یکدگر گشایی زلف گره‌گشا را

فروغی بسطامی

۴ بیت زیر را از نظر فکری و ادبی بررسی نمایید: تشبیه، مجاز، استعاره، جناس

سپید شد چو درخت شکوفه‌دار سرم وز این درخت همین میوه غم است برم

جامی

۵ وزن بیت زیر را مشخص کنید:

بضاعت | نیاوردم | الّا | امید
خدایا | ز عفوم | مکن | نا | امید

فعولن | فعولن | فعولن | فعل
فعولن | فعولن | فعولن | فعل

- U - - U - - U - - U - - U - - U - - U - - U

سعدی